

Marta Stempień, Maciej Tołwiński

Efektywność międzynarodowych reżimów nieproliferaacji broni biologicznej i chemicznej

Polityka i Społeczeństwo nr 4 (13), 115-133

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marta Stempień*
Maciej Tolwiński**

EFEKTYWNOŚĆ MIĘDZYNARODOWYCH REŻIMÓW NIEPROLIFERACJI BRONI BIOLOGICZNEJ I CHEMICZNEJ

THE EFFICIENCY OF INTERNATIONAL BIOLOGICAL AND CHEMICAL WEAPONS NON-PROLIFERATION REGIMES

Abstract

International non-proliferation regimes will only be effective when the efforts of the signatories of international agreements, regional or bilateral will be increased, because declarative expression of support for the various forms of initiatives of the international community often end up at this level, as shown by the cases of chemical weapons use in the Syrian Civil War. The main aim of this article is to show the management problems of global non-proliferation regimes of biological and chemical weapons. The authors made a comparative analysis of two non-proliferation regimes. This combination helped to achieve the second objective of the article, which is to identify the major challenges and threats generated by these regimes, which allowed the formulation of the conclusion that in order to strengthen them, the international community must take comprehensive action, including reducing the threat of terrorist organizations.

Key words: non-proliferation, international agreements, international control, disarmament, biological weapons, chemical weapons, international regimes

Wprowadzenie

Historia pokazuje, że intrygi mające za zadanie rozprzestrzenianie chorób wśród wojska i ludności cywilnej sięgają wielu wieków wstecz. Już w VI w. p.n.e. Asyryjczycy używali grzybów, a dokładniej buławin-

* Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: marta.stempien@onet.pl

** Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: maciejtolwinski@gmail.com

ki czerwonej (*Claviceps purpurea*), wywołującej sporysz, do zatruwania studni swoich wrogów (szerzej nt. incydentów z użyciem broni biologicznej i chemicznej zob. Croddy, red. 2005). Mimo to działania wojenne oraz zagrożenia związane z użyciem broni chemicznej i biologicznej na masową skalę są w istocie zjawiskiem zintensyfikowanym w XX w. Rozwój nauki i przemysłu koniecznych do produkcji tych rodzajów broni masowego rażenia (BMR) nastąpił dopiero w XX w. Wcześniej pomimo projektów wykorzystania środków chemicznych lub biologicznych jako oręża w walce na szeroką skalę, niezbędne do tego wiedza naukowa, zdolności i technologia okazały się niewystarczające, by być w pełni skuteczne (więcej na temat ewolucji środków biologicznych i chemicznych w: Geissler, van Courtland Moon, red. 1999). Wraz z rozwojem badań nad środkami biologicznymi i chemicznymi nastąpił również rozwój międzynarodowych reżimów nieprolifracji, które stały się systemem kontroli zmierzającym do rozbrojenia.

W związku z rosnącą współzależnością wszystkich podmiotów stosunków międzynarodowych reżimy wywierają coraz większy wpływ na bezpieczeństwo międzynarodowe, powodując konieczność podejmowania współpracy. Mogą one mieć również wpływ na zmianę interesów i preferencji danego podmiotu, a rosnąca wzajemna współzależność oznacza, że coraz częściej przynależność do reżimu determinuje dobrobyt, bowiem związana jest ze współpracą międzynarodową, a ta wpływa na pozycję danego państwa na arenie międzynarodowej. Niniejsza publikacja ma na celu ukazanie skuteczności funkcjonowania międzynarodowego reżimu nieprolifracji broni biologicznej i chemicznej oraz wskazanie zagrożeń dla bezpieczeństwa, związanych z rozprzestrzenianiem tego typu broni.

Broń biologiczna i chemiczna a pojęcie reżimu nieprolifracji

Broń biologiczna (*biological weapon*) to „środki materiałowo-techniczne, które przenoszą, rozprzestrzeniają lub rozsiewają środki biologiczne”. Zaliczana jest do „broni o dużej sile rażenia i możliwości spowodowania zniszczeń siły żywej, infrastruktury lub innych zasobów na dużą skalę” (broni masowego rażenia – BMR; *weapons of mass destruction* – WMD) (*Słownik terminów i definicji NATO...* 2013: 75). Do tego rodzaju środków rażenia zaliczana jest także broń chemiczna, czyli „środki walki, których działanie rażące polega głównie na biochemicznym oddziaływaniu bojowego środka trującego (BST) ze składnikami organizmu żywego” (Witkiewicz 1987: 37, 39, 41).

Środki biologiczne w celu spowodowania strat wśród ludzi, zwierząt i upraw przeciwnika stosowano już w starożytności, posługując

się prymitywną metodą infekcji przeciwnika naturalnie występującą chorobą. Właściwie dopiero w XX w., w związku z rozwojem bakteriologii, zaczęto doskonalić metody prowadzenia wojny biologicznej. Z kolei dynamiczny rozwój bojowych środków chemicznych nastąpił podczas I wojny światowej. Pojawiły się wówczas gazy bojowe: chlor, fosgen i inne toksyczne substancje chemiczne, łatwe do użycia przeciwko dużym skupiskom ludzi. Jednakże to iperyt, po raz pierwszy użyty w 1917 r. pod Ypres przez Niemców, był odpowiedzialny za większość urazów spowodowanych przez broń chemiczną podczas I wojny światowej.

Sam termin „broń masowego rażenia” powstał jednak już po wyprodukowaniu bomby atomowej w 1945 r., a objęto nim broń nuklearną oraz biologiczną. Obecnie używany jest w stosunku do broni chemicznej, biologicznej, radiologicznej oraz jądrowej „o dużej sile rażenia i możliwości spowodowania zniszczeń siły żywej, infrastruktury lub innych zasobów na dużą skalę” (*Słownik terminów i definicji NATO...* 2013: 420). Globalne arsenały BMR znacznie wzrosły w dekadach 60., 70. i 80. XX w., a więc w okresie zimnej wojny, kiedy państwa członkowie Sojuszu Północnoatlantyckiego (*North Atlantic Treaty Organization* – NATO) oraz Układu Warszawskiego produkowały dziesiątki tysięcy chemicznych, biologicznych i nuklearnych środków, przy użyciu nowoczesnych technologii. To właśnie brak kontroli nad wyścigiem zbrojeń doprowadził do braku globalnych mechanizmów oddziaływania na proliferację broni, skutkując przyrostem arsenałów broni masowej zagłady. Wymogło to na społeczności międzynarodowej konieczność podjęcia działań zmierzających do ograniczenia i kontroli zbrojeń oraz rozbrojenia, doprowadzając do powstania międzynarodowych reżimów nieproliferacji.

Stephan Krasner definiuje reżimy międzynarodowe jako zbiory zasad, norm, reguł i procedur decyzyjnych, wokół których zbiegają się oczekiwania aktorów w danej dziedzinie stosunków międzynarodowych. W tym rozumieniu reżimy to idee i zasady dotyczące sposobu, w jaki państwa powinny się zachowywać. Większość podejść określa reżimy międzynarodowe jako zbiory powstające poprzez negocjacje pomiędzy państwami poszukającymi maksymalizacji zysków płynących z ich powstania. Innymi słowy, państwa dążą do stworzenia tego typu systemów, ponieważ wierzą, że regularność i legalizacja współpracy przyniesie im określone korzyści (Krasner 1983; Weiss, Ozgercin 2009: 3)

Wśród definicji pojęcia międzynarodowych reżimów znajdziemy wspólne elementy jak: określone wzorce zachowań, zbieżność norm i oczekiwań oraz wyraźne nakazy. Jedną z węższych definicji reżimów uznaje je za wielostronne umowy między państwami, które mają

na celu uregulowanie krajowych działań w obszarach problemowych. Reżimy określają zakres dopuszczalnych działań państwa, formułując wyraźne nakazy, często zawierają także przepisy, które regulują lub określają ich własną transformację. Obszerność definicji międzynarodowych reżimów powoduje, że są one często mylone z innymi pojęciami, takimi jak system czy współpraca. Reżimy są przykładem zachowań kooperatywnych oraz ułatwiają współpracę, a kooperacja może mieć miejsce w przypadku braku ustalonych reżimów. Pojęcie to musi być również odróżnione od szerszej koncepcji instytucji. Mimo że reżimy wspomagają instytucjonalizację pewnych aspektów życia międzynarodowego przez regulowanie oczekiwań, to w pewnych stanach, takich jak równowaga sił państwa, nie są zobowiązane do przestrzegania wyraźnych praw i zasad. Reżimy, mimo że często ułatwiają utrwalenie ładu (porządku) i stabilności, nie są z tymi kategoriami tożsame, a w niektórych przypadkach mogą wręcz w sposób niezamierzony przyczynić się do niestabilności (Haggard, Simmons 1987: 495).

Każdy rodzaj broni masowego rażenia objęty jest odrębnym międzynarodowym reżimem kontroli, którzy może zmieniać się w czasie lub różnić się w poszczególnych przypadkach co najmniej w czterech wymiarach: wytrzymałości, formy organizacyjnej, zakresu oraz trybu alokacji (zob. Haggard, Simmons 1987: 495–498). Z tego względu, a także z uwagi na różne tempo rozprzestrzeniania się broni biologicznej i chemicznej, jak również przez wzgląd na różnice technologiczne reżimy nieprolifracji znajdują się w innym stadium rozwoju. W przypadku broni chemicznej powołana została organizacja nadzorująca realizację postanowień konwencji (OPCW), natomiast reżim nieprolifracji broni biologicznej pozbawiony jest form instytucjonalnych. Reżimy nieprolifracji broni chemicznej i biologicznej regulowane są przez inną sieć wzajemnie powiązanych konwencji i umów, z tego względu powinny być poddawane odrębnej analizie (Baylis i in. 2009: 252; Koblenz 2013: 501–525).

Należy również pamiętać, że każdy reżim nieprolifracji jest częścią globalnego zarządzania (*global governance*), które można określić jako „słabo zdefiniowaną koalicję państwa, korporacji, koncernów medialnych, działających na styku z kilkoma organizacjami międzynarodowymi” (Kuźniar 2006: 525; Zachara 2012: 23). Ważnym elementem globalnego zarządzania jest wpływ na globalizację, a także możliwość wzajemnego oddziaływania państw na zakres kontroli lub zdolność kontrolowania określonych działań. System ten dąży do wykluczenia dominacji jednego podmiotu nad innymi oraz ujednoczenia zarządzania na poziomie globalnym również w ramach reżimów międzynarodowych.

Reżim nieproliferaacji broni biologicznej

Broń biologiczna może znaleźć zastosowanie zarówno podczas ataku na jednostki, większe lub mniejsze skupiska ludności cywilnej oraz całe oddziały wojska. Celem ataku biologicznego mogą stać się również pola uprawne bądź zwierzęta hodowlane – zjawisko to zostało określone mianem terroryzmu socjoekonomicznego. „Zastosowanie środków biologicznych w celu spowodowania strat wśród ludzi lub zwierząt oraz zniszczeń upraw i środków materiałowo-technicznych” (*Słownik terminów i definicji NATO...* 2013: 75) może także z łatwością posłużyć w działaniach terrorystycznych, ponieważ charakteryzuje się dużą skutecznością, jest trudne do wykrycia oraz zneutralizowania (bioterroryzm). Może mieć również charakter animalistyczny i środowiskowy, przybierając formę proekologicznego sabotażu, a także pośredniej przemocy wymierzonej w człowieka (ekoterroryzm, terroryzm środowiskowy, ekstremizm ekologiczny) (zob. Posłuszna 2012). Ponadto środki biologiczne mogą zostać wytworzone przy pomocy stosunkowo niewielkich nakładów materialnych, a do ich przenoszenia mogą posłużyć różnego typu przedmioty codziennego użytku, jak również zwierzęta oraz ludzie.

Pomimo że okres największego rozwoju broni biologicznej przypada na czas II wojny światowej i okres powojenny, to prace nad ograniczeniem broni biologicznej sięgają lat 20. XX w. W czerwcu 1925 r. przyjęto protokół genewski, który zakazuje użycia gazów duszących, trujących lub podobnych oraz środków bakteriologicznych¹. Protokół nie obejmuje konfliktów wewnętrznych oraz cywilnych i choć zabrania stosowania broni biologicznej i chemicznej, to nie zakazuje jej produkcji, rozwoju i składowania. Co więcej, zaznaczono, że jego strony mają prawo do odwetu, jeśli broń chemiczna i/lub biologiczna zostanie wykorzystana przeciwko nim przez oponentów (*Geneva Protocol 1925*). Japonia i Stany Zjednoczone nie podpisały porozumienia, zaś Francja, Wielka Brytania i Związek Radziecki zastrzegły sobie prawo odpowiedzi bronią biologiczną na podobny atak ze strony oponenta.

Luki, jakie pozostawił protokół genewski, objęte zostały późniejszymi umowami: *Konwencją o zakazie broni biologicznej* z 1972 r. oraz *Konwencją o zakazie broni chemicznej* z 1993 r. Pomimo to, nadal nie ma odpowiednich mechanizmów weryfikacji zawartych w protokole genewskim postanowień, a jego przestrzeganie zależy jedynie od dobrej woli państw-sygnatariuszy. Istnieje także możliwość ratyfikacji porozumienia z zastrzeżeniem respektowania jego postanowień tylko wtedy, gdy respektować je będzie przeciwnik.

¹ W 1999 r., zmieniono protokół, włączając do listy środków zakazanych patogeny ludzi, zwierząt i roślin, które mogą być wykorzystane jako broń biologiczna.

Po wejściu w życie protokołu nastąpił impas międzynarodowych inicjatyw odnoszących się do broni biologicznej. Dopiero w okresie zimnej wojny, w 1968 r., Konferencja Rozbrojeniowa Osiemnastu Państw wraz ze Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Radzieckim przedstawiła plan rozbrojeniowy, który proponował likwidację broni jądrowej, biologicznej i chemicznej (Konopski 2009: 179).

Kolejny dokument – *Konwencję o zakazie broni biologicznej (Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, Biological Weapons Convention – BTWC)* przyjęto dopiero w 1972 r. (Kaczmarski 2008: 536–537). Art. I konwencji zakazuje stronom prowadzenia badań, produkcji, gromadzenia, nabywania lub przechowywania mikrobiologicznych lub innych biologicznych środków lub toksyn oraz broni, urządzeń lub środków przenoszenia, mających służyć wykorzystaniu takich środków lub toksyn w konfliktach zbrojnych (*Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu 1972, zał.*).

W ramach konwencji strony zobowiązane są do zniszczenia wszystkich środków, toksyn, broni, sprzętu i środków przenoszenia broni biologicznej, a także do niewspomagania, niezachęcania lub nienakłaniania do produkcji lub nabycia w inny sposób jakichkolwiek środków, toksyn, broni, urządzeń lub środków jej przenoszenia. Pomimo że BTWC w tytule oraz w art. I nie zabrania użytkowania broni biologicznej, w deklaracji końcowej konferencji przeglądowej konwencji potwierdzono, że użycie tego rodzaju broni jest nadal uważane za naruszenie postanowień umowy.

Porozumieniu od początku brakowało solidnych mechanizmów weryfikacji postanowień w nim zawartych. Od czasu wejścia konwencji w życie odbyła się seria konferencji przeglądowych (1980, 1985, 1991, 1996, 2001) mających na celu wzmocnienie reżimu poprzez wynegocjowanie dobrowolnych środków budowy zaufania, takich jak wymiana informacji, ale nie wszystkie państwa członkowskie brały w nich udział. Na trzeciej konferencji powołano Grupę Rządowych Ekspertów do spraw Identyfikacji, Weryfikacji i Kontroli z Punktu Widzenia Naukowego i Technicznego różnych państw (*Ad Hoc Group of Governmental Experts to Identify and Examine Potential Verification Measures from a Scientific and Technical Standpoint*), zwaną VEREX (*Verification Experts*). W raporcie końcowym Grupa stwierdziła, że istnieją pewne potencjalne działania weryfikacyjne, które mogłyby przyczynić się do wzmocnienia skuteczności i poprawy mechanizmów wdrażania konwencji (zob. *History*, online).

Wieloletni wysiłek w celu opracowania takich mechanizmów rozpadł się w 2001 r., gdy Stany Zjednoczone odrzuciły projekt protokołu

weryfikacyjnego i wycofały się z dalszych negocjacji, stwierdzając, że protokół ten nie będzie w stanie kontrolować wszystkich państw, które nie przestrzegają dokumentu, a postanowienia konwencji narażą amerykańskich programy bioobrony oraz przemysł biotechnologiczny i farmaceutyczny na niebezpieczeństwo. Większość innych państw – sygnatariuszy konwencji nie była co do tego zgodna, twierdząc, że protokół może zwiększyć zaufanie, jednocześnie budując system ochrony tajemnic handlowych (*Biological and Chemical Weapons*, online).

Od tego czasu odbył się jeszcze dwie konferencje przeglądowe. Na szóstym spotkaniu w 2006 r. ustalono nowe środki weryfikacji działań związanych z bronią biologiczną oraz powołano Jednostkę Wspierania Implementacji (*Implementation Support Unit – ISU*). Z kolei na siódmej konferencji przeglądowej, w 2011 r., dostrzeżono konieczność rozwijania rozmów na temat kluczowych zagadnień: rozwoju nauki i technologii, promowania współpracy, pomocy i wzmocnienia realizacji krajowych działań implementacyjnych. Przedłużono również mandat ISU do 2016 r. (*History*, online).

W ramach powiększania reżimu nieproliferaacji broni masowego rażenia w 1985 r. została utworzona Grupa Australijska (*Australian Group – AG*), mająca za zadanie koordynować politykę eksportową związaną z zakresem przedmiotowym BTWC oraz CWC (Frankowski 2008: 536–537). Grupa jest częścią międzynarodowego reżimu, który ma na celu kontrolę rozprzestrzeniania się różnego rodzaju broni. Stanowi nieformalne forum państw, które poprzez harmonizację kontroli eksportu mają na celu zapewnienie, że eksport nie przyczynia się do rozwoju broni chemicznej lub biologicznej. Państwa AG, poprzez koordynację krajowych przepisów dotyczących kontroli eksportu pomagają członkom Grupy w wypełnieniu zobowiązań wynikających z *Konwencji o zakazie broni chemicznej* i *Konwencji o zakazie broni biologicznej* (*The Australia Group*, online).

W 1987 r. Kanada, Francja, Niemcy, Włochy, Japonia, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone powołały Reżim Kontroli Technologii Rakietowych (*Missile Technology Control Regime – MTCR*). Wprawdzie przyczyną jego utworzenia leży w kontroli eksportu rakiet oraz technologii zdolnych do przenoszenia broni jądrowej, jednakże w 1993 r. w wyniku działań wojennych w Zatoce Perskiej zakres Reżimu został poszerzony o kontrolę technologii raketowej zdolnej do przenoszenia broni biologicznej oraz chemicznej. Wszystkie decyzje Reżimu są podejmowane na drodze konsensusu, co utrudnia działania kontrolne, jednak partnerzy regularnie wymieniają informacje na temat kwestii licencjonowania eksportu, co przyczynia się do rozwoju kooperacji międzynarodowej w zakresie nieproliferaacji BMR (*Missile Technology Control Regime*, online).

Po zakończeniu zimnej wojny, która obfitowała w liczne przykłady nieprzestrzegania postanowień protokołów i konwencji, społeczność międzynarodowa podjęła wzmożone wysiłki w celu wzmocnienia systemu weryfikacji przestrzegania postanowień tych dokumentów, a także odpowiednich środków nacisku na sygnatariuszy. W 1992 r. rozmowy zaowocowały podpisaniem oświadczenia przewidującego wizytacje w cywilnych ośrodkach badawczych w krajach rozwijających działalność związaną z regulacjami traktatowymi. Postanowienia dokumentu nie objęły jednak ośrodków wojskowych, co niewątpliwie zmniejszyło jego istotność (Konopski 2009: 179).

Bez wątpienia nowy wyścig zbrojeń biologicznych byłby katastrofą na skalę globalną, znacznie zwiększającą niebezpieczeństwo, że państwa, a także aktorzy niepaństwowi, w tym ugrupowania terrorystyczne, będą nabywać technologię, produkować i używać broni biologicznej. Historia rozprzestrzenienia tego typu broni wskazuje na jej przepływ od mocarstw do państw o mniejszej zdolności oddziaływania na społeczność międzynarodową. Właśnie dlatego rygorystyczne przestrzeganie reżimu nieprolifracji broni biologicznej ma kluczowe znaczenie dla zapobiegania różnego rodzaju zagrożeniom, w tym bioterroryzmowi. Jednakże liczne mechanizmy zwiększenia zaufania w ramach BTWC pozostają słabe i niedostatecznie wykorzystywane w praktyce. Kilka istotnych dla reżimu państw jeszcze nie przystąpiło do konwencji. Co więcej, państwa takie, jak Egipt, Iran, Izrael, Syria, Korea Północna, Chiny czy Rosja, są nadal podejrzewane o ukrywanie ofensywnych programów produkcji broni biologicznej, znajdujących się na różnych etapach rozwoju.

Ponadto broń nuklearna i chemiczna ma zastosowanie punktowe, zaś oddziaływanie broni biologicznej może objąć swoim działaniem znaczne obszary terytorialne, a zarazem jest łatwiejsza do wyprodukowania, przenoszenia, a trudniejsza do szybkiego wykrycia. W związku z gwałtownym rozwojem biotechnologii istnieje ryzyko wykorzystania manipulacji genomu mikroorganizmów lub wirusów po to, aby środki biologiczne mogły posłużyć do wyprodukowania środków bojowych służących do zniszczenia wyselekcjonowanych celów – ludzi bądź zwierząt z wybranymi cechami genetycznymi.

Tabela 1. Konwencje o broni biologicznej i chemicznej

	Protokół genewski	BTWC	CWC
Data podpisania	17 VI 1925	10 IV 1972	13 I 1993
Data wejścia w życie	–	26 III 1975	29 IV 1997
(Liczba sygnatariuszy) Liczba państw, które ratyfikowały dokument	(36) 138	(110) 171	(165) 190

Źródło: opracowanie własne (na podstawie: <http://disarmament.un.org/treaties/>).

Największym zagrożeniem dla przestrzegania reżimu nieproliferaacji broni biologicznej jest możliwość ukrywania badań ofensywnych pod defensywnymi programami mającymi na celu opracowanie sposobów profilaktyki i wykrywania środków biologicznych. Istotną wydaje się kontrola przemysłu biotechnologicznego oraz farmaceutycznego, którego środki, materiały i wyposażenie mogą stać się systemem podwójnego zastosowania, który po niewielkich modyfikacjach może być użyty do produkcji broni biologicznej. W związku z tym zagrożenie ze strony broni biologicznej pozostaje realne, a nawet rośnie proporcjonalnie do rozwoju nauki i technologii.

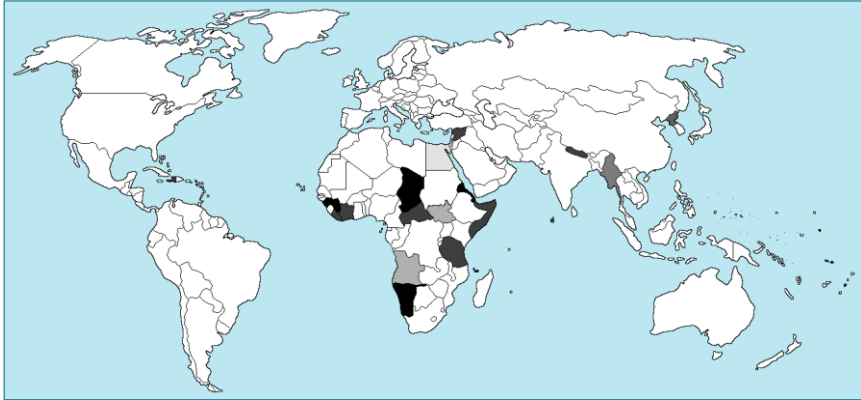
Broń chemiczna a reżim nieproliferaacji

Po II wojnie światowej broń chemiczna znajdowała się w arsenałach dwudziestu państw, m.in. Stanów Zjednoczonych, Związku Radzieckiego, Wielkiej Brytanii, Japonii, Indii czy Iraku (Malec, Durys, Pacholski 2001: 18). W związku z nierozwiązaną problematyką arsenałów broni chemicznej dyskusje na forum międzynarodowym o zakazie rozprzestrzeniania i produkcji tego rodzaju broni rozpoczęły się jeszcze w okresie zimnej wojny, w 1980 r. Zastosowanie broni chemicznej w wojnie iracko-irańskiej na szeroką skalę oraz rosnąca liczba państw zdolnych do produkcji tego rodzaju broni zaniepokoiła społeczność międzynarodową. W styczniu 1989 r. w Paryżu odbyła się konferencja wzywająca wszystkie państwa, które jeszcze nie przystąpiły do protokołu genewskiego zakazującego użycia gazów duszących, trujących lub podobnych, by to uczyniły (*Geneva Protocol* 1925).

Po zakończeniu zimnej wojny zapasy broni chemicznej oceniono na 0,5 mln ton, pomimo że porozumienie poczdamskie z 1945 r. doprowadziło do niszczenia nadmiaru zgromadzonej broni. Najwięcej środków znajdowało się w posiadaniu Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego (Konopski 2009: 110; Perry-Robinson, Leitenberg 1971).

Po 1991 r. Rosja i Stany Zjednoczone zrezygnowały z bilateralnych rozmów na rzecz wielostronnych negocjacji genewskich, przez co nabrawły one tempa. Proces genewskich negocjacji rozbrojeniowych przypięczętowany zostały przez podpisane *Konwencji o zakazie broni chemicznej* (*Chemical Weapons Convention – CWC*). Miało to miejsce dopiero w 1993 r., a dokument wszedł w życie z dniem 29 kwietnia 1997 r. Implementacji postanowień dokumentu chroni Organizacja na rzecz Zakazu Broni Chemicznej (*Organization for the Prohibition of Chemical Weapons – OPCW*) z siedzibą w Hadze (Kaczmarski 2009: 536), której ce-

lem jest inwentaryzowanie i weryfikowanie wszystkich zadeklarowanych zapasów broni chemicznej i sprawdzanie, czy wszystkie zgłoszone obiekty produkcji tego rodzaju broni są nieaktywne w państwach, które ratyfikowały dokument.

- państwa, które nie podpisały BTWC²
- państwa, które podpisały ale nie ratyfikowały BTWC³
- państwa, które nie podpisały CWC⁴
- państwa, które podpisały ale nie ratyfikowały CWC – Izrael, Mjanma
- państwa, które nie podpisały BTWC i CWC – Angola, Sudan Południowy
- Egipt (nie podpisał CWC, podpisał ale nie ratyfikował BTWC), Izrael (nie podpisał BTWC, podpisał ale nie ratyfikował CWC)

Rysunek 1. Państwa, które nie podpisały BTWC i CWC

Źródło: opracowanie własne.

Od czasu wejścia konwencji CWC w życie odbyły się trzy konferencje przeglądowe (2003, 2008, 2013), mające na celu wzmocnienie reżimu nieprolifracji broni chemicznej oraz rozbrojenia. Trzecia Specjalna Sesja Konferencji Państw Stron ds. Przeglądu Konwencji o Zakazie Broni Chemicznej (CWC), która odbyła się w 2013 r., została ogłoszona jako sukces. Konferencja, której przewodniczył przedstawiciel Polski – ambasador Krzysztof Paturej, jako pierwszy międzynarodowy organ, przyjęła przez konsensus zapisy dotyczące badania użycia broni chemicznej podczas konfliktu w Syrii. Określiła również priorytety dzia-

² Angola, Komory, Dżibuti, Erytrea, Gwinea, Izrael, Kiribati, Mikronezja, Namibia, Niue, Samoa, Sudan Południowy, Tuwalu.

³ Wybrzeże Kości Słoniowej, Egipt, Liberia, Nepal, Republika Środkowoafrykańska, Somalia, Syria, Tanzania.

⁴ Angola, Korea Północna, Egipt oraz Sudan Południowy.

łań OPCW, wśród których znalazły się zagadnienia przyspieszenia likwidacji zapasów broni chemicznej, wzmocnienie zasad nieproliferaacji, przeciwdziałanie terroryzmowi chemicznemu, zwiększenie środków pomocy po użyciu broni chemicznej (*Trzecia Konferencja Przeglądowa*, online).

Niezależnie od *Konwencji o zakazie broni chemicznej*, w 1995 r. w Waszenaar pod Hagą podpisano *Porozumienie o kontroli eksportu broni konwencjonalnej oraz dóbr i technologii podwójnego zastosowania* (*The Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies*) (Konopski 2009: 210–211). Dokument zobowiązuje państwa członkowskie do wymiany informacji w celu zmniejszenia ryzyka związanego z transferami uzbrojenia i towarów o podwójnym zastosowaniu. Kandydat na członka Porozumienia powinien spełniać liczne wymogi, m.in. popierać politykę nieproliferaacji broni masowego rażenia, w tym działania Grupy Australijskiej i Reżimu Kontroli Technologii Raketowych oraz należeć do *Konwencji o zakazie broni biologicznej* i *Konwencji o zakazie broni chemicznej* (*Wassenaar Agreement*, online).

Również *Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego*, sporządzony w 1998 r., do zbrodni wojennych zalicza „używanie trucizny lub zatrutej broni oraz gazów duszących, trujących lub innych oraz wszelkich podobnych cieczy, materiałów i urządzeń” (cyt. za: *Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego...* 1998, art. 8b pkt XVII i XVIII). Statut rzymski, podobnie jak protokół genewski oraz *Konwencja o zakazie broni chemicznej*, nie przewidywał jednak rozróżnienia pomiędzy konfliktami międzynarodowymi a niemającymi takiego charakteru. Uznanie wykorzystania broni chemicznej w konflikcie wewnętrznym za zbrodnię wojenną nastąpiło dopiero w czerwcu 2010 r. w ramach poprawek do *Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego*, przyjętych podczas konferencji rewizyjnej w Kampali (rezolucje nr 5 i 6) (*Resolution RC/Res.5: Amendments to article 8 of the Rome Statute* 2010). Poprawkę art. 8 statutu rzymskiego ratyfikowano w 24 państwach.

Ponadto wymienione akty należą do porozumień multilateralnych, jednak w dziedzinie kontroli broni chemicznej istnieje również umowa bilateralna pomiędzy Indiami a Pakistanem oraz umowa regionalna pomiędzy państwami Ameryki Południowej. Podpisane przez Indie i Pakistan w 1992 r. porozumienie przewiduje całkowity zakaz produkcji broni chemicznej. Zawiera również zobowiązanie do nierozwijania, nieposiadania oraz nieużywania broni chemicznej, a także niepomagania, niezachęcania i nienakłaniania w jakikolwiek sposób do rozwoju, produkcji, nabywania, składowania i użycia broni chemicznej. Ponadto umowa zobowiązywała oba rządy, aby stały się sygnatariuszami *Konwencji*

o zakazie broni chemicznej (*India-Pakistan Agreement on Chemical Weapons*, online). Zgodnie z tym zobowiązaniem Indie podpisały CWC w dniu 14 stycznia 1993 r., ratyfikując traktat 3 września 1996 r. Pakistan podpisał konwencję 13 stycznia 1993 r. i ratyfikował traktat w dniu 28 października 1997 r. Podpisując porozumienie, oba państwa zadeklarowały, że nie posiadają zapasów broni chemicznej. Jednak, w ramach przystąpienia do CWC, Indie oświadczyły, że dysponują pewną ilością amunicji chemicznej wyprodukowanej przez Organizację Obrony Badań i Rozwoju (DRDO), co spowodowało kontrowersje w zakresie zobowiązań dwustronnej umowy z Pakistanem.

Porozumienie regionalne pomiędzy państwami Ameryki Południowej stanowi natomiast deklaracja z Mendozy, podpisana 5 września 1991 r., przez Argentynę, Brazylię i Chile. Strony zobowiązały się w niej do nierozwijania, nieprodukowania, nienabywania, niegromadzenia, nieprzechowywania, nieprzekazywania oraz nieużywania broni chemicznej lub biologicznej. Przed wejściem w życie *Konwencji o zakazie broni chemicznej* sygnatariusze deklaracji zostali zobowiązani do ustanowienia w swoich krajach odpowiednich mechanizmów kontrolnych, dotyczących substancji wykorzystywanych do produkcji broni chemicznej lub chemicznych środków bojowych (*Mendoza Agreement Text*, online).

Zakres międzynarodowych porozumień oraz skala użycia broni chemicznej w lokalnych konfliktach po 1990 r. obrazuje, jak niszczytelne może być wykorzystanie tego rodzaju broni podczas działań zbrojnych i aktów terrorystycznych. Z tego względu skuteczne środki kontroli i weryfikacji przestrzegania międzynarodowych porozumień, dotyczących broni chemicznej nie mogą jedynie ograniczać rozwoju technologicznego. Aby reżim był skuteczny, społeczność międzynarodowa musi podejmować współpracę ze środowiskiem eksperckim oraz naukowym, które wpływają na rozwój komercyjnego przemysłu chemicznego. Efektem pracy tych grup są produkty, sprzęt i technologie podwójnego zastosowania, których proliferacja może stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego, służąc jako narzędzie walki zbrojnej.

Ostatnie przypadki wykorzystania tego rodzaju środków bojowych miały miejsce w Syrii oraz Iraku i związane są z syryjską wojną domową oraz inwazją Państwa Islamskiego (Reif 2014, online). W związku z domniemanymi atakami syryjskiego wojska przy użyciu broni chemicznej Stany Zjednoczone i Rosja zawarły umowę dyplomatyczną mającą na celu zmuszenie Damaszku do dołączenia do *Konwencji o zakazie broni chemicznej*, tak by wyeliminować lub usunąć broń chemiczną oraz wszystkie materiały i sprzęt mogące posłużyć do produkcji broni chemicznej. Neutralizacja syryjskiej broni chemicznej byłaby ważnym krokiem dla Bliskiego Wschodu w kierunku stania się regionem wolnym od

broni masowego rażenia⁵. Jednakże państwa regionu nadal nie są w stanie dojść do porozumienia i stale odraczają międzynarodową konferencję w sprawie omówienia zakazu produkcji i użycia broni chemicznej, biologicznej i jądrowej. Porozumienia nie ułatwia destabilizacja regionu związana z proliferacją ideologiczną i polityczno-militarną Państwa Islamskiego oraz licznymi wojnami zastępczymi. Jednakże sukces w eliminacji syryjskiego arsenału pomoże wykazać, że zakaz produkcji, proliferacji i użycia tego typu broni jest możliwy. Ponadto, mógłby być stosowany jako motywacja dla Egiptu do podpisania, a dla Izraela do ratyfikacji CWC (Reif 2014, online).

Biorąc pod uwagę, że Indie i Korea Południowa zniszczyły podobnej wielkości arsenały broni chemicznej w ciągu 3–4 lat, po długim okresie tworzenia odpowiednich instalacji niszczących, to zupełna destrukcja syryjskiego arsenału jest jeszcze odległa. Wprawdzie Syria rozpoczęła już proces demontażu infrastruktury chemicznej na własnym terytorium i część środków przekazanych przez reżim Baszara Al-Asada została zneutralizowana przez amerykański statek *Capa Ray*. Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2139, uchwalona 22 lutego 2014 r., została poprzedzona decyzją Organizacji na rzecz Zakazu Broni Chemicznej w sprawie rozbrojenia Syrii (*Decision. Destruction of Syrian Chemical Weapons* 2013). Wzywa ona wszystkie strony wojny domowej w Syrii do umożliwienia swobodnego dostępu do pomocy humanitarnej oraz mówi o konieczności zniszczenia syryjskiej broni chemicznej (*Security Council Resolution 2139*, 2014). Również *Rezolucja Parlamentu Europejskiego* z lutego 2015 r. „stanowczo potępia przestępstwa, jakich dopuszcza się rząd Syrii na własnych obywatelach; potępia stosowanie przez Syrię broni chemicznej, zwłaszcza chloru w postaci gazowej, przeciwko cywilom i ugrupowaniom opozycyjnym, w tym w kwietniu 2014 roku, co stanowiło naruszenie wcześniejszych zobowiązań międzynarodowych”, w tym *Rezolucji RB ONZ nr 2139* (cyt. za: *Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie kryzysu humanitarnego w Iraku i Syrii, zwłaszcza w kontekście Państwa Islamskiego (IS)*, 2015).

Syria jest jedynym państwem, które ratyfikowało *Konwencję o zakazie broni chemicznej* poprzez wysłanie 12 września 2013 r., listu do

⁵ Reżim nieproliferaacji BMR wzmacnia międzynarodowe porozumienie w sprawie irańskiego programu nuklearnego, które zostało zatwierdzone przez parlament Iranu w październiku 2015 r. W lipcu Iran, Chiny, Francja, Niemcy, Rosja, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania osiągnęły porozumienie o uregulowaniu wieloletniego problemu. Iran zgodził się na ograniczenie liczby wirówek do wzbogacania uranu, zmniejszenie zapasów uranu oraz kontrole Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej we wszystkich ośrodkach nuklearnych, co w praktyce ma uniemożliwić produkcję broni jądrowej. W zamian za te ustępstwa UE oraz Stany Zjednoczone zobowiązały się do zniesienia sankcji gospodarczych nałożonych wcześniej na Iran przez ONZ.

Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych, który stwierdzał, że prezydent Baszar al-Asad podpisał dekret legislacyjny, zapewniający przystąpienie Syrii do konwencji. W liście prezydent potwierdza, że Syria będzie przestrzegać zobowiązań zawartych w CWC, w terminie do 30 dni od dnia przystąpienia do konwencji (Mass 2013).

Amerykańscy urzędnicy obawiają się jednak, że broń chemiczna użyta w Ghucie, pozostająca w arsenale reżimu Asada, pomimo międzynarodowych wysiłków, aby ją zniszczyć, może dostać się nie tylko w posiadanie opozycji, ale również organizacji Państwa Islamskiego. Istnieje jednak przeszkoda, w postaci skrajnej trudności w kwestiach logistyki, składowania, a następnie samego przygotowania broni chemicznej do użycia. Efektywne wykorzystanie tego rodzaju broni na polu walki wymaga zaawansowanego szkolenia oraz odpowiedniego sprzętu, a sam atak chemiczny sprzyjających warunków atmosferycznych. Państwo Islamskie pokazało już swoją zdolność do wykorzystywania zaawansowanych metod zbrojeniowych, dlatego społeczność międzynarodowa obawia się ewentualnego użycia niebezpiecznej kombinacji śmiertelnych chemikaliów w improwizowanej wersji broni chemicznej. Jednakże międzynarodowe wysiłki, aby uwolnić syryjskie społeczeństwo od broni chemicznej, znacznie zmniejszają ryzyko dostania się technologii bądź broni chemicznej w ręce Państwa Islamskiego, które w okresie września i października 2014 r. użyło broni chemicznej (chloru i iperytu) przeciwko irackiej policji (Shinkman 2014; Semple, Schmitt 2014).

Tabela 2. Przypadki użycia broni chemicznej (ze skutkiem śmiertelnym) w latach 2010–2015

Rodzaj broni	Data	Miejsce	Strona, która użyła broni	Liczba ofiar śmiertelnych
Chlor i in. środki	III–IV 2014	Syria (Damaszek, Kafr Zita, Talmenes)	syryjskie wojsko (podejrzanie)	104
Sarin	XIII 2013	Syria (przedmieścia Damaszku)	syryjskie wojsko	1429
Różnego typu środki chemiczne	III–IV 2013	Syria (Damaszek, Al-Otaybeh, Khan al-Assal, Adra, Aleppo, Sheikh Maqsoud, Saraqeb)	syryjskie wojsko (podejrzanie)	ok. 44
Prawdopodobnie pestycydy	IV–VIII 2010	Afganistan (Kabul, Kunduz, inne miasta)	terroryści muzułmańscy	53

Źródło: opracowanie własne (na podstawie: Johnston 2014).

Jak pokazuje tabela 2, współcześnie broń chemiczna jest zdecydowanie częściej wykorzystywana w działaniach zbrojnych na różną skalę, od niewielkich aktów terrorystycznych po różne sytuacje taktyczne i operacyjne zarówno defensywne, jak i ofensywne, w tym strategiczne ataki na duże skupiska populacji. Należy również zauważyć, że reżim nieproliferaacji broni chemicznej jest mocniej ugruntowany prawnie, bowiem posiada struktury organizacyjne w postaci OPCW, nadzorujące przestrzeganie postanowień konwencji. Ponadto państw, które nie podpisały BTWC bądź podpisały, ale nie ratyfikowały konwencji, jest zdecydowanie więcej (21) niż tych, które nie uczyniły tego w stosunku do *Konwencji o zakazie broni chemicznej* (6). Również wysiłków na rzecz wzmocnienia reżimu nieproliferaacji broni chemicznej, w postaci regionalnych i dwustronnych inicjatyw, jest więcej. Jednakże oba reżimy są stosunkowo sprawniejsze niż ich nuklearny odpowiednik. Implementacja pewnych postanowień konwencji CWC i BTWC oraz innych porozumień jest problematyczna, jak na przykład zniszczenie syryjskiego arsenału chemicznego, jednak normy reżimów nieproliferaacji broni chemicznej i biologicznej są odpowiednio osadzone w istniejących reżimach instytucjonalnych (zob. Jason, Fields 2014: 43–64). Pomimo to zarówno broń biologiczna, jak i chemiczna mogą być wykorzystywane do zastraszania ludności zarówno w czasie pokoju, jak i podczas konfliktów wewnętrznych i multilateralnych.

W związku z tym społeczność międzynarodowa stale wznaga działania mające na celu przeciwdziałać rozprzestrzenianiu się technologii i materiałów podwójnego zastosowania, które mogą ułatwić rozwój oraz proliferację broni chemicznej i biologicznej przez państwa i grupy terrorystyczne. Potrzebę wzmocnienia międzynarodowych reżimów kontroli mających na celu nieproliferaację broni biologicznej i chemicznej podkreśliła wojna domowa w Syrii. To właśnie ten kryzys zdominował m.in. roczne posiedzenie plenarne Grupy Australijskiej w 2014 r. Silny wpływ na problematykę nieproliferaacji ma również postępująca inwazja dżihadystów z kalifatu Państwa Islamskiego w Syrii i Iraku, którzy według amerykańskich śledczych w 2014 r. użyli chloru i iperytu podczas działań zbrojnych na północ od Bagdadu (Shinkman 2014). Ponadto przedstawiciele Regionu Autonomicznego Kurdów w Iraku twierdzą, że chlor został również użyty przez Państwo Islamskie w styczniu 2015 r. (Coles 2015). Dżihadysty rekrutują również wysoko wykwalifikowanych specjalistów, przejawiając wysiłki mające na celu stworzenie broni chemicznej.

Podsumowanie

Pomimo że współcześnie zyskały na znaczeniu nowe zagrożenia, m.in. zagrożenia asymetryczne⁶, w tym terroryzm, to broń biologiczna i chemiczna gromadzona w arsenałach aktorów państwowych nadal stanowi zagrożenie dla społeczności międzynarodowej. Jest ono ujęte w wielu narodowych strategiach bezpieczeństwa i innych dokumentach odnoszących się do problematyki bezpieczeństwa i obronności. Niekontrolowane rozprzestrzenianie oraz brak możliwości kontroli wykorzystania broni biologicznej i chemicznej, w tym również środków jej przenoszenia, przez uzbrojone grupy terrorystyczne powoduje konieczność wzmocnienia międzynarodowej kontroli zbrojeń oraz zacieśniania układów rozbrojeniowych i reżimów nieproliferacyjnych. W obliczu stale zmieniającego się środowiska międzynarodowego, szczególnie rozwoju nauki i technologii, a także zmian o charakterze konfliktów, społeczność międzynarodowa winna położyć wzmocniony nacisk na przestrzeganie postanowień porozumień konstytuujących reżimy nieproliferacyjne. Rozwój przemysłu biotechnologicznego i chemicznego oraz rosnące obawy dotyczące użycia broni biologicznej i chemicznej przez terrorystów pokazują, że przyszłe wyzwania dla reżimów nieproliferacji tego rodzaju broni nie powinny być zorientowane wyłącznie państwocentrycznie.

Reasumując, aby wzmocnić międzynarodowy reżim nierozprzestrzeniania broni masowego rażenia, w tym broni chemicznej i biologicznej, należy zachęcić państwa nieuczestniczące w przedsięwzięciach nieproliferacyjnych do przestrzegania wytycznych zawartych w porozumieniach międzynarodowych. Zgodnie z rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1540 należy zwiększyć wysiłki na rzecz przeciwdziałania chemicznemu i biologicznemu terroryzmowi, w tym poprzez wzmocnioną kontrolę pozwoleń na transport środków podwójnego zastosowania. Należy również zwiększyć możliwość oddziaływania przemysłu oraz nauki na zapobieganie użyciu broni chemicznej i biologicznej. W tych wysiłkach, utrudnianych przez wzrost znaczenia organizacji terrorystycznych oraz upadek struktur państwowych wielu państw, w szczególności

⁶ Jednoznaczne zdefiniowanie terminu zagrożeń asymetrycznych jest niezwykle trudnym zadaniem i często prowadzi do dowolności posługiwania się pojęciami asymetrii i asymetryczności. Słownik terminów i definicji NATO podaje następującą definicję zagrożeń typu asymetrycznego: „zagrożenie wynikające z możliwości zastosowania różnych środków i metod w celu obejścia lub neutralizacji silnych punktów przeciwnika, wykorzystując jednocześnie jego słabości w celu uzyskania niewspółmiernych wyników”.

w regionie Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu (*North Africa and Middle East* – MENA), niezbędna będzie międzynarodowa kooperacja, ponieważ żaden naród nie jest w stanie skutecznie rozwiązać problemów związanych z proliferacją BMR we własnym zakresie.

Bibliografia

Opracowania

- Baylis J., Wirtz J., Gray C.S., Cohen E. (red.), 2009, *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, przeł. W. Nowicki, Kraków.
- Croddy E.A. (red.), 2005, *Chemical and Biological Weapons*, Vol. I [w:] *Weapons of Mass Destruction. An Encyclopedia of Worldwide Policy, Technology, And History*, red. E.A. Croddy, J.J. Wirtz, Santa Barbara, CA, Denver, Oxford.
- Frankowski P., 2008, *Bezpieczeństwo globalne w warunkach transformacji ładu międzynarodowego* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, red. nauk. R. Zięba, Warszawa.
- Geissler E., Courtland Moon J.E. van (red.), 1999, *Biological and Toxin Weapons: Research, Development and Use from the Middle Ages to 1945*, SIPRI Chemical and Biological Weapons Studies, No. 18.
- Haggard S., Simmons B.A., 1987, *Theory of international regimes*, „International Regimes”, Vol. 41, No. 3.
- Jason E., Fields J., 2014, *The Relative Efficacy of the Biological and Chemical Weapon Regimes*, „The Nonproliferation Review”, t. 21, no 1.
- Kaczmarek M., 2008, *Problematyka zbrojeń i rozbrojenia* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, red. nauk. R. Zięba, Warszawa.
- Koblentz G.D., 2013, *Regime Security: A New Theory for Understanding the Proliferation of Chemical and Biological Weapons*, „Contemporary Security Policy”, Vol. 34, Iss. 3. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/13523260.2013.842298>
- Konopski L., 2009, *Historia broni chemicznej*, Warszawa.
- Krasner S. (red.), 1983, *International regimes*, Ithaca.
- Kuźniar R., 2006, *Porządek międzynarodowy wczesnej globalizacji* [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Halizak, R. Kuźniar, Warszawa.
- Malec M., Durys P., Pacholski P., 2001, *Proliferaacja broni masowego rażenia i środki jej przenoszenia – aktualne wyzwania*, Warszawa.
- Perry-Robinson J., Leitenberg M., 1971, *The Problems of Chemical and Biological Warfare*, Vol. I, The Rise of CB Weapons, SIPRI.
- Postulszna E., 2012, *Ekstremizm ekologiczny: źródła, przejawy, perspektywy*, Warszawa.
- Weiss T.G., Ozgercin K.V., 2009, *The Evolution of Global Governance: Theory and Practice*, „International Relations”, Vol. II, pobrano z: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c14/e1-35-03-04.pdf>.
- Witkiewicz Z., 1987, *1000 słów o chemii i broni chemicznej: praca zbiorowa*; aut. hasel: J. Bil [i in.], Warszawa.
- Zachara M., 2012, *Global governance: ład międzynarodowy po zakończeniu stulecia Ameryki*, Kraków.

Dokumenty

- Decision. Destruction of Syrian Chemical Weapons*, OPCW, 27 wrzesień 2013, http://www.opcw.org/fileadmin/OPCW/EC/M-33/ecm33dec01_e_.pdf.
- Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu*, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 10 kwietnia 1972, DzU 1976, nr 1, poz. 1, załącznik, http://www.pck.org.pl/pliki/mp/1972_Lon-Mos-Wasz_-_bron_chemiczna.pdf.
- Mendoza Agreement Text*, <http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/aptmendoza.pdf>.
- Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare (Geneva Protocol)*, <http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/aptgenev.pdf>.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie kryzysu humanitarnego w Iraku i Syrii, zwłaszcza w kontekście Państwa Islamskiego (IS)*, 2015/2559(RSP), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B8-2015-0139+0+DOC+XML+V0//PL>.
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie z dnia 17 lipca 1998 r.*, DzU 2003, nr 78, poz. 708.
- Security Council Resolution 2139 (2014)*, Adopted by the Security Council at its 7116th meeting, on 22 February 2014, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2139%282014%29.
- Resolution RC/Res.5: Amendments to article 8 of the Rome Statute 2010*, International Criminal Court, 10 June 2010, http://www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.5-ENG.pdf

Netografia

- Australian Group*, <http://www.australiagroup.net/en/index.html> (12.02.2015).
- Biological and Chemical Weapons*, The Centre for Arms Control and Non-Proliferation, <http://armscontrolcenter.org/issues/biochem/> (08.10.2014).
- Coles I. 2015, *Iraqi Kurds say Islamic State used chlorine gas against them*, <http://www.reuters.com/article/2015/03/14/us-mideast-crisis-islamicstate-chlorine-idUSKBN0MAOOT20150314> (17.03.2015).
- Disarmament Treaties Database*, United Nations Office of Disarmament Affairs, <http://disarmament.un.org/treaties/> (14.06.2015).
- History of the BWC*, The United Nations Office at Geneva, http://www.unog.ch/_80256ee600585943.nsf/%28httpPages%29/bcfc1e62c47ed3efc1257e520035344b?OpenDocument&ExpandSection=1#_Section1 (12.06.2015).
- India-Pakistan Agreement on Chemical Weapons*, <http://www.nti.org/treaties-and-regimes/india-pakistan-agreement-on-chemical-weapons/> (03.10.2014).
- Johnston R. 2014, *Summary of historical attacks using chemical or biological weapons*, <http://www.johnstonsarchive.net/terrorism/chembioattacks.html> (11.10.2014).
- Mass W. 2013, *Syria Applies to UN Chemical Weapons Convention*, <http://www.thenewamerican.com/world-news/asia/item/16535-syria-applies-to-un-chemical-weapons-convention> (03.03.2015).
- Missile Technology Control Regime*, <http://www.mtcr.info/english/> (11.10.2014).
- Reif K., 2014, *The promise of the Syrian chemical weapons plan*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, <http://thebulletin.org/promise-syrian-chemical-weapons-plan7237> (11.10.2014).

- Semple K., Schmitt E., 2014, *U.S. Is Investigating Report That Islamic State Used Chlorine Gas*, http://www.nytimes.com/2014/10/24/world/middleeast/isis-said-to-use-chlorine-gas-against-iraqi-police-officers.html?_r=0 (01.02.2015).
- Shinkman P.D., 2014, *Islamic State Eyes Syria's Leftovers*, <http://www.usnews.com/news/articles/2014/09/16/officials-assad-may-have-secret-chemical-weapons-stock-piles-and-islamic-state-wants-them> (11.10.2014).
- Słownik terminów i definicji NATO zawierający wojskowe terminy i ich definicje stosowane w NATO, AAP-6* (2013). Pobrano z: http://wcnjk.wp.mil.pl/plik/file/N_2013_0808_AAP6PL.pdf.
- Trzecia Konferencja Przeglądowa Konwencji o zakazie broni chemicznej*, https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polityka_bezpieczenstwa/trzecia_konferencja_przegladowa_konwencji_o_zakazie_broni_chemicznej;jsessionid=4E5C4772F77EB9E327C31ED3AC2D4CF9.cmsap1p?printMode=true (15.06.2015).
- Wassenaar Arrangement* <http://www.wassenaar.org/index.html> (02.02.2015).